

УДК 159.947.23

Відповідальність як компонент особистісного потенціалу

Пушков О. О.

Обґрунтовано доцільності вивчення феномену відповідальності як однієї з форм прояву особистісного потенціалу. Відповідальність розглядається як ядерний компонент самодетермінації, функціонування якого обумовлено розвинутою рефлексивною свідомістю та ціннісно-мотиваційною сферою. Зроблено огляд сучасних робіт, присвячених дослідженню структури особистості. Деталізовано модель регуляції особистості. Запропонована схема механізму саморегуляції суб'єкта життєдіяльності в ситуації соціальної взаємодії. Прописані умови реалізації відповідальної поведінки.

Ключові слова: відповідальність, категорія можливого, особистісний потенціал, рефлексивна свідомість, самодетермінація.

Обоснована целесообразность изучения феномена ответственности как одной из форм проявления личностного потенциала. Ответственность рассматривается как ядерный компонент самодетерминации, функционирование которого обусловлено развитым рефлексивным сознанием и ценностно-мотивационной сферой. Сделано обзор современных работ, посвященных исследованиям структуры личности. Детализирована модель регуляции личности. Предложена схема механизма саморегуляции субъекта в ситуации социального взаимодействия. Прописаны условия реализации ответственного поведения.

Ключевые слова: ответственность, категория возможного, личностный потенциал, рефлексивное сознание, самодетерминация.

The expediency of studying the phenomenon of responsibility as one of the forms of personal potential is substantiated. Responsibility is regarded as a nuclear component of selfdetermination, the functioning of which is caused by development of reflexive consciousness and value-motivational sphere. Overview of current publications devoted to research of structure of personality is done. The model of regulation of the individual is detailed. The scheme of the mechanism of self-regulation of the subject in a situation of social interaction is proposed. The conditions of realization of responsible behavior are prescribed.

Key words: responsibility, the category of the possible, personality potential, reflexive consciousness, self-determination.

Внутрішній світ людини по праву вважається найскладнішим предметом дослідження. Досьогодні залишається багато питань, пов'язаних з визначенням якісного і кількісного змісту психіки, її структури та особливостей функціонування. Серед інших гостро стає питання опису особистості як психологічного феномена.

Ще до оформлення психології як науки існували моделі, що намагалися описати цю психічну реальність. З часом їх кількість, кожна з яких спиралася на свою «авторську парадигму», зростала. Дослідники вивчали стійкі особистісні властивості [15; 22; 28], адаптивні стратегії [21-22], цінності [19] тощо, залишаючись в межах детерміністського підходу до вивчення психічних явищ [11; 17; 24].

Останнім часом набуває популярності нова персонологія, яка пропонує досліджувати особистість через категорії можливого [30], особистісного потенціалу [9], рефлексивної свідомості [14]. Це дозволяє по новому переосмислити механізм функціонування особистості у світі.

Постановка проблеми. Аналіз наукових робіт, присвячених проблемі відповідальності, показав, що існує декілька основних підходів до концептуалізації цього феномену. Перший з них описує відповідальність через категорії якостей особистості [20; 26], інший описує її як компонент регуляційного процесу [1; 13; 27], третій, спираючись на принцип системності, досліджує категорію у руслі типологічного підходу [3; 8].

Розгляд відповідальності як якості особистості зводиться до аналізу її структури в контексті соціальної взаємодії, що на нашу думку істотно обмежує дослідницькі перспективи цього напрямку. Пошук місця відповідальності серед інших феноменів у процесі саморегуляції суб'єкта дозволяє наблизитись до розуміння механізму реалізації відповідальної поведінки. Проте, факт розміщення різними авторами конструкту, що досліджується, у різні ланки регуляційного процесу підтверджує її внутрішню складність, багаторівневість та інтегральність. Типологічний підхід дає більш узагальнену і в той же час конкретну структуру механізмів, форм і зв'язків окремих критеріїв відповідальності, дозволяє зрозуміти причини і механізми сформованості, суперечності-оптимальності різних типів.

Більшість досліджень усіх вищезазначених напрямків об'єднує ідея інтегральності феномена відповідальності – складність структури, представлення в усіх формах психічної реальності (як стан, властивість, процес) [1; 3; 13; 18; 27].

Включення рефлексивної свідомості у схему аналізу відповідальності як компонента системи саморегуляції суб'єкта життєдіяльності дозволяє запропонувати нову концептуалізацію цього феномену.

Огляд новітньої літератури з проблеми особистісного потенціалу, рефлексивної свідомості, ціннісно-мотиваційної сфери [9] дозволяє розглянути відповідальність як одну із форм прояву особистісного потенціалу, що відбиває ставлення людини до мотивів, цілей та цінностей її діяльності, як один з ключових елементів механізму самодетермінації особистості.

Мета даної статті полягає у теоретичному обґрунтуванні доцільності вивчення феномену відповідальності як однієї з форм прояву особистісного потенціалу.

Завдяки включенню категорії можливого в модель особистості вдається знайти компроміс між

заданими ззовні об'єктивними умовами та індивідуальними особливостями суб'єкта. Діючі в світі закони створюють детермінованість людської життєдіяльності в багатьох її аспектах. Унікальність людського способу життя полягає в тому, що завдяки рефлексії, самодистанціюванню, смислу і творчій свідомості людина здатна існувати не тільки у вимірі необхідного, а й у вимірі можливого, будуючи в ньому особливу форму причинності – самодетермінацію [9].

Категорії можливого і потенціалу запозичені з простору філософії і на даний час не мають точних визначень. У філософії за допомогою парних категорій можливості та дійсності описуються процеси розвитку матеріального світу. Можливість як об'єктивна тенденція розвитку за певних умов переходить у дійсність, яка існує як реалізація деякої можливості. Поняття потенціала, потенції змістовно розкриваються через співвідношення з ним. «Потенція на відміну від можливості — є можливість, що одночасно має силу на своє здійснення» [16, стор. 43].

У сучасних роботах Д. О. Леонтєва та його колег представлена модель особистості, що містить категорію потенціалу [9]. На думку дослідників особистість являє собою не просто набір характеристик та диспозицій, а їх певним чином організовану систему, що формує «стрижень особистості».

Особистісний потенціал постає як інтегральна характеристика рівня особистісної зрілості, а головним феноменом особистісної зрілості і формою прояву особистісного потенціалу є феномен самодетермінації особистості, тобто здійснення діяльності у відносній свободі від заданих умов цієї діяльності – як зовнішніх, так і внутрішніх умов, під якими розуміються біологічні, зокрема тілесні передумови, а також потреби, характер та інші стійкі психологічні структури. Важливими параметрами особистісного потенціалу є, зокрема, життєстійкість, толерантність до невизначеності і здатність до самоорганізації діяльності тощо. Вони сформувались завдяки наявності у людей, окрім свідомості, що безпосередньо відображає об'єктивну реальність, рефлексивності, основна функція якої полягає в співорганізації та інтеграції інших якостей. Поняття рефлексії вказує на особливість людської природи, що розкривається у можливості піднятися над самим собою і своїми внутрішніми станами, побачити їх ззовні з позиції абстрактного або зовнішнього спостерігача.

Російські психологи Є. Р. Калітєєвська і Д. О. Леонтєв вважають, що самодетермінація передбачає активність особистості по відношенню до зовнішнього світу і власним психологічним процесам [6; 13]. Її становлення відбувається впродовж психічного розвитку людини на основі поступового формування і зближення один з одним прагнення до свободи (як готовності людини до активних дій) та відповідальності (як вищої форми саморегуляції) в її поведінці. Ключовим періодом виступає підлітковий вік, оскільки на даному етапі патерни свободи і відповідальності об'єднуються, утворюючи вищий рівень саморегуляції – самодетермінацію. Самодетермінація – це довільна усвідомлена активність. Відповідальність – внутрішня регуляція, що опосередкована ціннісними орієнтирами. Свіість безпосередньо відображає ступінь узгодженості вчинків людини з цими орієнтирами.

Важливо зробити проміжний підсумок. У кожній особистості є базові психічні явища (процеси, стани, властивості) та вторинні психічні явища що, утворились завдяки рефлексивній свідомості. Серед них: життєстійкість, самоефективність, толерантність, оптимізм тощо. У своїй взаємодії вони формують певну систему – «стрижень особистості» – особистісний потенціал. Зв'язок «вторинних» феноменів динамічний (організується в процесі взаємодії із зовнішнім середовищем) та унікальний (кожна людина має свій життєвий шлях). Особистісний потенціал має щільний зв'язок з особистісною зрілістю. Розвиненість її компонентів обумовлює оптимальне функціонування особистості. Людина взаємодіє зі світом не через генетичні програми та автоматизми, а свідомо регулює свою поведінку. Особистісний потенціал виявляє себе в саморегуляції (те як людина вирішує життєві задачі характеризує її зрілість).

Відповідальність – ядерний компонент самодетермінації (вищий рівень саморегуляції), функціонування якого обумовлено розвинутою рефлексивною свідомістю та ціннісно-мотиваційною сферою. «Над рівнем мимоволі функціонуючих механізм виникає рефлексивна «надбудова», що суттєво впливає на функціонування цих механізмів» [9, стор.17]. Мотиви, що спонукають людину до дій, належать до базових психічних явищ. Рефлексія дає можливість побачити їх та сформувати ставлення до них. Усвідомлене ставлення до мотивів та цінностей, що реалізуються в конкретному контексті, лежить в основі феномена відповідальності.

Для опису місця відповідальності серед інших компонентів регуляційного процесу звернемося до «моделі Рубікона» Х. Хекхаузена [29] та мультирегуляторної моделі особистості Є. Р. Калітєєвської і Д. О. Леонтєва [6].

Х. Хекхаузен у співавторстві з Ю. Кулем та П. Голвітцером проаналізували динаміку цілеспрямованої дії і виділили в неї два стани свідомості – мотиваційний і вольовий, – які стрімко переходять від першого до другого в акті прийняття суб'єктом рішення (перехід Рубікона). Спочатку людина максимально відкрита по відношенню до прийняття нової інформації та зважування наявних можливостей, а після прийняття рішення її дії стають направленими, «закритими» від сторонньої інформації. Схожі ідеї висловлює Д. О. Леонтєв: «...саморегуляція життєдіяльності включає в себе щонайменше дві по-різному організованих регуляторних функції, що доповнюють одна одну і переходять одна в одну: функцію самовизначення і функцію реалізації» [9, стор. 121]. Саме в моменті прийняття рішення феномен відповідальності знаходить своє функціональне місце. Через усвідомлення здатності виступати причиною змін у ймовірній діяльності та знаходження її зв'язку з власними мотивами суб'єкт виходить на вищий рівень саморегуляції – самодетермінацію. Наявність відповідальності в структурі системи саморегуляції створює лише можливість для особистості функціонувати на вищому рівні.

С. Р. Калітєєвська і Д. О. Леонтєв [6, 12] визначили сім різних систем регуляції поведінки, життя людини в світі. Вони назвали їх мультирегуляторною моделлю особистості.

1. Логіка задоволення потреб: людина керується своїми бажаннями, потягами, прагне їх задовольнити.

2. Логіка реагування на стимул: дії індивіда відповідають схемі S-R.

3. Логіка схильності, стереотипу, диспозиції, яка охоплює, мабуть, більшу частину психології особистості. З нею пов'язані такі поняття, як «характер», «стиль», «установка», «навчання». Дуже велика частина нашого життя, на думку авторів, протікає саме за цією логікою.

4. Логіка соціальної нормативності: критерієм регуляції поведінки виступає відповідність певним очікуванням соціально значущої групи. Крайнім проявом цієї логіки є тотальний конформізм.

5. Логіка сенсу або логіка життєвої необхідності, специфічна для особистості. Дія, що орієнтується на сенс, — це дія, яка орієнтується на всю систему відносин зі світом у цілому. Це поведінка, в якій враховується певним чином уся система відносин зі світом і вся дальня тимчасова перспектива.

6. Логіка вільного вибору властива не всім людям і відображає міру особистісної зрілості як її основну диференціально-психологічну характеристику.

7. Логіка пізнання суті: немає причин, але є внутрішня необхідність, яка є своєрідним імперативом. Шлях, що веде до виходу на цей рівень регуляції, до справжньої свободи, є шлях розуміння. Людина приймає рішення відповідно до суті речей, її вибір добровільний, але не довільний, тому що не довільна, а імперативна суть речей.

Запропонована концепція відповідальності як компонента особистісного потенціалу доречна як для опису діяльності, ініційованої самим суб'єктом, так і для діяльності, ініційованої ззовні.

Особливості механізму саморегуляції в ситуації соціальної взаємодії зображено на рисунку 1.

У ситуації соціальної взаємодії ініціатором поведінки виступає третя особа (інший індивід, організація, колектив тощо). Посил формується у вигляді прохання, доручення, наказу тощо. Залежно від того, яким рівнем регулюється особистість, буде реалізований вчинок. Використовуючи образ «пунктирної людини» [12], Д. О. Леонтєв висуває ідею про привабливість для особистості функціонувати на більш низькому рівні – сублюдському. Свідома регуляція енергозатратна. Суть регуляційної системи – в можливості переключатися з одного рівня на інший. Саме динамічність системи, а не домінування одного з рівнів, обумовлює оптимальне функціонування суб'єкта життєдіяльності. Якщо людина знайшла зв'язок посила з компонентами своєї ціннісно-мотиваційної системи, вона реалізує відповідальну поведінку. При відсутності зв'язку її поведінка може регулюватися під впливом соціального очікування або стереотипів. Люди, в яких не розвинена рефлексивна свідомість, мають можливість керуватись логікою більш високого рівня при виникненні перешкод (необхідність зробити вибір, брак ресурсу, труднощі досягнення, конфліктність сенсів).

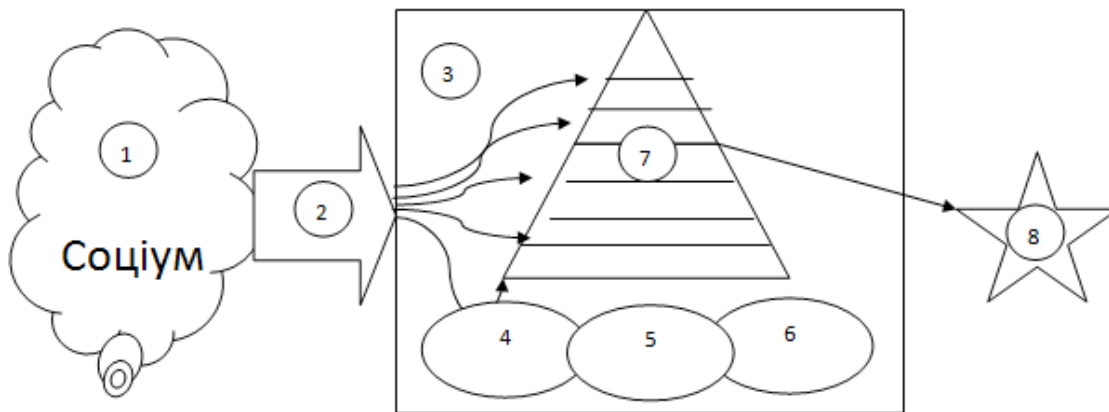

Рис. 1. Схема механізму саморегуляції суб'єкта життєдіяльності в ситуації соціальної взаємодії.

Примітка: 1 – соціум; 2 – посил; 3 – суб'єкт; 4 – ціннісно-мотиваційна сфера; 5 – психічні явища; 6 – особистісний потенціал; 7 – мультирегуляційна модель; 8 – предмет відповідальності

Висновки

1. У руслі сучасних досліджень особистості, що з природничо-наукової парадигми перейшли на гуманістичну, ввівши категорію можливого і оминувши детерміністичну дилему, обґрунтовано доцільності вивчення феномену відповідальності як однієї з форм прояву особистісного потенціалу.

2. На підставі опрацьованої літератури відповідальність вписано в модель особистості як ядерний компонент самодетермінації (вищій рівень саморегуляції), функціонування якого обумовлено розвинутою рефлексивною свідомістю та ціннісно-мотиваційною сферою.

3. Деталізовано модель регуляції особистості, прописані умови реалізації відповідальної поведінки.

Подальші розробки даної теми могли б стосуватись емпіричного підтвердження запропонованої теоретичної моделі.

Бібліографічні посилання.

1. Абульханова-Славская, К. А. Типология личности и гуманистический поход / К. А. Абульханова-Славская // Гуманистические проблемы в психологической теории / РАН: Институт психологии. – М. : Наука, 1995. – С. 41 – 45.
2. Гасанова Р. Р. Роль рефлексии в формировании осознанной саморегуляции деятельности / Р. Р. Гасанова // Журнал научно-педагогической информации. – М. : 2010. – №11. – С.1 – 10.
3. Дементий Л. И. Типология ответственности личности / Л. И. Дементий // Гуманистические проблемы психологической теории / РАН : Институт психологии. – М. : Наука, 1995. – С. 204 – 213.
4. Дергачева О. Е. Автономия и самодетерминация в психологии мотивации: теория Э. Деси и Р. Райана / О. Е. Дергачева // Современная психология мотивации / Под ред. Д. А. Леонтьева. М., 2002. С. 103-121.
5. Калитеевская Е. Р. Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения к переживанию // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. : Смысл, 1997. С.231 – 238.
6. Калитеевская Е. Р. Пути становления самодетерминации личности в подростковом возрасте / Д. А. Леонтьев, Е. Р. Калитеевская // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 49 – 55.
7. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психол. журн. – 2003. – Т. 24. – №5. – С. 45 – 57.
8. Кочарян І. О. Типологічні та структурні особливості особистісного симптомокомплексу відповідальності: автореф. на здобуття ... кандидата психол. наук / І. О. Кочарян. – Харків, 2010. – 20 с.
9. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал. Структура и диагностика / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2011. – 679 с.
10. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. Вып. 1 / под ред. Б. С. Братуся, Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 56 – 65.
11. Леонтьев Д. А. . Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 67 с.
12. Леонтьев Д. А. Психология смысла / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 428 с.
13. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психол. журн. – 2000. – № 1. – Т. 21. – С. 15 – 25.
14. Леонтьев Д. А. Рефлексивность как составляющая личностного потенциала / Д. А. Леонтьев, А. Ж. Аверина // Личностный потенциал. Структура и диагностика. – М. : Смысл, 2011. – С. 360 – 379.
15. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков // Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 288 – 318.
16. Мамардашвили, М. К. Необходимость себя / М. К. Мамардашвили. – М. : Лабиринт, 1996. – 154 с.
17. Марцинковская Т. Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 4-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 544 с.
18. Морозкина, Т. В. Проблема моральной ответственности в зарубежной психологии / Т. В. Морозкина // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 1983. – № 1. – С.40 – 47.
19. Мясищев В. Н. структура личности и отношение человека к действительности // Психология личности: Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С.35 – 38.
20. Муздыбаев К. Психология ответственности природы / К. Муздыбаев, – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
21. Нартова-Бочавер С. К. «Coping Behavior» в системе понятий психологии личности / Психологический журнал – Т. 18. – № 5. – 1997. – С. 20 – 31.
22. Небылицын В. Д. Темперамент // Психология индивидуальных различий / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. – 2000. – С. 352 – 359.
23. Никольская И. М. Психологическая защита у детей / И. М. Никольская, Р. М. Грановская. – СПб. : Речь, 2000. – 504 с.
24. Носенко Е. Л. Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості: підр. / Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава. – Д. : Вид-во ДНУ, 2010. – 264 с.
25. Ньюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Ньюттен. – М. : Смысл, 2004. – 480 с.
26. Прядеин В. П. Диагностика ответственности: Науч.-метод, пособие / В. П. Прядеин – Екатеринбург, 1995. – 46 с.
27. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: – Монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
28. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б.М. Теплов. – М. : Просвещение, 1961. — 536 с.
29. Хеккхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хеккхаузен // 2-е изд. – СПб : Питер, 2003. – 860 с.
30. Эпштейн М. Н. Философия возможного / М. Н. Эпштейн. – СПб. : Алетейя, 2004. – 334 с.